

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477): (323. 3+330. 34)

Олександр Любич

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті зроблено спробу історіографічного аналізу концепцій та теорій походження малоросійського козацького стану. З'ясовано, що існує дві групи концепцій походження малоросійського козацтва: етнічна і соціальна. Учені погоджуються в одному, що саме козацтво виступало захисником українського народу від зовнішніх ворогів, чинило активний спротив соціальному та національно-релігійному гнобленню. Обґрунтовано, що найбільш вірогідними є автохтонні концепції походження малоросійських козаків і що вони формувалися із представників різних станів. Аргументовано, що необхідною умовою розвитку малоросійського козацького стану була наявність вільних земель на території Лівобережної України.

Ключові слова: історія України, історіографія, козацтво, малоросійське козацтво, соціальний статус.

До сьогодення часу більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників теми козацтва, зводять зображення козака тільки як "запорожця-характерника" або донця у черкесці. Але мало хто знайомий із історією малоросійського козацтва, яке було славетною і самобутньою частиною українського народу і мало спільне коріння, духовну і матеріальну культуру з іншими козацькими суспільствами. Малоросійських козаків у вітчизняній та зарубіжній історичній науці, здебільшого розглядали, як мешканців Полтавщини та Чернігівщини, яких активно використовував російський уряд для своїх інтересів, або як стан, схожий до державних селян, з чим важко погодитися. У статті спробуємо з'ясувати, які концепції та теорії походження малоросійського козацтва розроблено упродовж декількох століть.

Більшість теорій про походження малоросійського козацтва можна умовно поділити на дві групи: етнічні й соціальні.

До етнічних теорій, зазвичай, відносять "чорноклобуцьку теорію" походження козаків від північнокавказьких тюркських народів, яку підтримував і розвивав польський історик М. Стрийковський (близько 1547–1582 pp.) у "Kronika Polska, Litewska, Zmudzka y wszyskiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej..." (1582 p.). Згідно з теорією літописця XVIII ст. П. Симоновського, викладеній у "Кратком описании о козацком малороссийском народе" (1765 p.) попередниками козаків були косоги. Існують майже міфічні версії походження козацтва. Наприклад, російський історик В. Татищев висунув гіпотезу, згідно з якою у Єгипті було місто Черказ, мешканці якого переселилися на Кавказ і почали називатись "косогами". Пізніше татари відтіснили їх до Придніпров'я, де вони стали відомими вже під назвою "козаки". Серед інших етнічних теорій важливе місце займала теорія татарського походження козацтва. Її у свій час не оминув увагою відомий історик М. Костомаров. До речі, французький просвітитель Вольтер вважав, що козаки – це частина тих татарів, які асимілювалися з місцевим населенням середньої течії Дніпра. Відомий російський історик Є. Савельєв у книзі "История казачества" доводить, що "остатки ордынских казаков, не присоединившиеся к киргизам – своим соплеменникам, образовавшим новое ханство, могли быть первым ядром, около которого копились русские беглецы. Скоро это ядро могло исчезнуть от безженства ... и русское поколение ... остаться хозяином союза". Учений вважав малоросійських козаків корінним населенням берегів Азовського і Чорного морів, Дона і Нижнього Дніпра.

Розпочата козацьким літописцем Г. Грабянкою, продовжена автором анонімної "Истории Русов" (XVIII ст.), теорія хозарського походження козаків знайшла продовження у російського історика Л. Гумільова [1]. Цієї точки зору дотримувався французький офіцер Жан-Бенуа Шерер, який у XVIII ст. перебував в Україні й своє бачення виклав у "Літописі Малоросії, або історії козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії". Автор вважав, що козаків, або хозарів знали вже у 948 р. На підтвердження своєї думки французький дослідник приводить приклад з літопису Нестора: "Року 6530, чи 1022, Мстислав, князь Тьмутараканський, пішов на хазар, або козаків. ... він увійшов у країну переможеного, забрав його добро, жінку, дітей, наклав на козаків податок і повернувся до Тьмутаракані". На початку XIX ст. М. Сементовський висунув теорію, за якою в країні

"Казарії" або як називав її Константин Багрянородний – Казахії, з давніх часів мешкав народ "козаки", який з X ст. жив на землях Руських – Малоросії й далі по Дніпру, Дону і Бугу [2]. До етнічних теорій можна віднести і концепцію українського професора М. Дашкевича, відому як "болоховська теорія" [3].

Найбільш ймовірно, на думку більшості сучасних істориків, серед етнічних теорій появи козацтва є автохтонна теорія. Її підтримували і розвивали такі відомі українські дослідники козацтва, як М. Грушевський [4], Д. Яворницький [5], В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак і багато інших.

Слід зазначити, що термін "козацтво" у своєму первісному значенні фіксував не соціальний статус, а спосіб життя та рід занять. Спроби вирішення проблеми формування козацького стану започатковані ще у XVII ст. Тодішню західноєвропейську історіографію репрезентували насамперед праці польських та німецьких учених, зокрема Йогана Гербіна, Матія Беонеггера, Рейнольда Гейденштейна, Франціска Мелінського, Павла Пясецького та інших. Козацький родовід вони виводили із самоназви. Як стверджував П. Пясецький, назва "козак" походить від слова "коза". Український філософ і просвітитель XVIII ст. Г. Кониський вважав, що назва "козак" походить від слова "коза", позаяк "козаки, мовляв, на своїх конях такі прудкі були, як ті кози".

Згідно з іншою точкою зору, козаки ототожнювалися із людьми, які плавали річками й буцімто називались у Польщі "Kozi". Гданський історик і педагог Іоакім Пасторій (Хіртенберг) у праці "Історія Польщі" звернув увагу на те, що козаки були відомі не лише на Дніпрі; вони ходили також на Дон, Волгу, Чорне й Каспійське моря. Стосовно цього він писав так: "Виходячи із стану справ, мені особисто здається, що назва козаків перш за все пов'язана з характером їх діяльності".

Видатний військовий інженер, генерал-майор О. Ригельман (1720–1789 рр.), який вийшовши у відставку, оселився під Черніговом, написав "Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще" (1785–1786 рр.). Він уперше розповсюдив назву "українці" не тільки на козаків, а й на усе населення України-Малоросії. Поняття "малоросіяне" і "українці", а також "Малоросія" і "Україна" використовувалися ним як тотожні. Рукопис О. Ригельмана був добре відомий історикам і використовувався Д. Бантиш-Каменським, П. Симоновським, С. Лукомським та іншими. Для них поняття "українець", "малоросійський козак" і "черкас" були тотожними. У відношенні до інших не привілейованих станів населення використовувався термін "малоросійці", для тих, хто мешкав на кордонах російської держави – "українці".

Я. Маркович (1776–1804 рр.) у "Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях" (СПб., 1798 р.) писав, що територія "между реками Остром, Супоем, Днепром и Ворсклой" (т.т. Полтавщина і південь Чернігівщини) "известна под именами Украины". Він також називав тамошніх мешканців "степными Малороссиянами" і вважав, що вони походили від руських або половців, які прийняли козацький стиль життя. "От сих Козаков произошли и Украинцы, составлявшие прежде Малороссийское войско: остатки оного суть нынешние Козаки; но они уже не воины, а сельские жители", – зазначав Маркович. Український історик Н. Король походження малоросійських козаків пов'язував з антами – предками племен уличів і тиверців, які відбивали напади на свої селища сусідніх кочовиків-кіннотників [6].

Не менше поглядів на джерела формування малоросійського козацтва існує і серед прихильників соціальних теорій. Багато дослідників дійшли висновку, що малоросійське козацтво виникло із якогось окремого соціального стану українського суспільства. Так, польський історик XVI ст. М. Вельський вважав козацтво "туземным сословием". Французький інженер, автор "Опису України" Г. де Боплан, а за ним і козацький літописець С. Величко дотримувалися тієї точки зору, що козаки походять від дрібної шляхти. Російські учені В. Карпов і М. Туманов вважали предками козаків княжих дружинників часів Київської Русі. Частина дослідників бачила джерелом козацтва Тмутараканське князівство, у якому мешкала соціальна верства берладники або бродники (звідси ця теорія стала відомою як "бродницька"), обов'язком яких був захист кордону від нападів кочових сусідів.

Особливої точки зору на походження козацтва дотримувався історик кубанського козацтва Ф. Щербина, який пов'язував походження козацтва із давньоруськими вічовими общинами. Безпосередній зв'язок із общинним побутом княжої Русі намагався дослідити В. Антонович. Однак, під впливом критичних зауважень М. Максимовича, учений змінив погляд на проблему. У його розвідці "Про козацькі часи на Україні" малоросійське козацтво постало вже як результат народної колонізації степового прикордоння. В. Антонович дотримувався "селянської теорії" виникнення козацтва. М. Максимович писав, що "в Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком, как особое сословие малороссийского народа, среди прочих сословий, т.е. духовенства, шляхетства, мещанства, посполства". Малоросійське козацтво постало у вигляді самобутньої військової організації української шляхти на зразок лицарського ордену. Погляд на малоросійське козацтво, як українське лицарство, знайшов довершеність у творах П. Симоновського, який називав

козаків "военным народом". Визначний археограф й історик Д. Бантиш-Каменський говорив про малоросійських козаків як "о бесстрашных, отчаянных воинах, прославивших храбрыми делами себя и свою отчизну" [7].

Витвором народної стихії постало малоросійське козацтво у праці М. Костомарова. Він, зокрема, зазначав: "Города, кроме тягостей, положенных законом на мещанское сословие, терпели еще от произвола старост и воевод, и оттого мещане, особенно молодые и бедные, которых выгоды и симпатии мало привязывали к мещанству, убегали самовольно в казаки". У подальшому М. Костомаров розвивав теорію походження малоросійських козаків від "гулящих людей". Водночас дослідник стверджував, що представники влади організовували малоросійських козаків для несення прикордонної служби.

Широкого розвитку дослідження козацької проблематики набуло на межі XIX–XX ст. в українській історичній науці. До генези козацтва звертався П. Клепатський. Підкреслюючи побутовий характер козакування на степових теренах, він зокрема писав: "Чужой пример часто вызывает подражание, тем более, что казакование, с одной стороны, было выгодно (легкая добыча), а с другой – заманчиво своей привольной жизнью, исполненной приключений". Колискою малоросійського козацтва автор називав Черкаський повіт, який за географічними умовами був найсприятливішою ареною для діяльності шукачів пригод. Зрештою П. Клепатський зробив висновок, що до Люблінської унії 1569 р. козацтво являло собою вільне неосіле населення без міцної організації, що займалося мирними промыслами і розбоями на південному порубіжжі.

Із хліборобських громад прикордоння, які перебували під татарським гнітом, виводив малоросійське козацтво І. Каманін "До питання про козацтво до Богдана Хмельницького" (1894 р.). "Владения Козаков землями и занятия промыслами", – писав учений, – "часто вдали от места своего постоянного жительства, и необходимость защиты своих земель и промыслов собственными силами, в виду отсутствия правительственных органов для этого, создавало у них военное сословие и побуждало их организовать правильную военную повинность и полный военный строй". Він наголошував на походженні козаків з української людності, зазначаючи складні обставини формування станової організації. У "Военной энциклопедии" зафіксовано, що "козак" на мові тюркського народу торків, що мешкали над Чорним морем означало "лицар", а на мові половців – "охоронець кордонів". У розумінні народу в слові "козак" ці обидва поняття завжди нерозривно зливались в одне. "... більш енергійні з незадоволених державними порядками ... ішли далі за кордон держави і оселялись "в полі" – на території, що не належала державі ... в дійсності цілковито звільнялись від підлеглості державній владі. Так виникло малоросійське і запорозьке козацтво. Лише пізніше спільноти донських та інших козаків. Малоросійське козацтво досягло повної політичної і внутрішньої незалежності" [8, с. 273–274]. Згідно з концепцією О. Єфименко, поява малоросійського козацтва як феномену у часі співпадає з активізацією татарських набігів у кінці XV ст. Вона писала з цього приводу: "Українське козацтво появилось на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке кримське ханство" [9].

На генетичному зв'язку козацтва з боярською верствою, насамперед, щодо походження станових привілеїв, наголошував сучасний український історик С. Леп'явко. Він вказував на витоки цієї тези у працях П. Куліша, К. Тишковського і А. Яблоновського та можливість застосування її як моделі при розгляді козацьких повстань. При цьому автор звернув увагу на привілейованість козацького стану у другій половині XVI ст. Безумовно, що С. Леп'явко мав рацію щодо значення боярства у становленні козацької верстви. Проте, не можна погодитися з тезою автора, що на цей процес мали вплив виключно представники дрібної шляхти і боярства. Згадаємо хоча б козакування князів Дмитра Вишневецького, Михайла і Богдана Ружинських чи масове покаяння селян і міщан у пізніший період.

Помітний внесок у розкриття проблеми зробили історики українського походження. Л. Винар вважав, що козацтво вийшло з "усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами", і зазначає, що воно оформилось як верства у перші три чверті XVI ст. В. Гришко писав, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний.

Питання про час виникнення малоросійського козацтва ще й досі є дискусійним у історичній науці. Вперше його порушив німець-протестант із Сілезії (м. Зоммерфельд) Йоган-Йоахім Мюллер у творі "Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вейса з Торуні у Пруссії". Автор зазначеного дослідження найдавнішу згадку про козаків відносить до 1206 р., "коли землероби, виснажені постійними нападами татар на Україну, покинули лани і, помінявши кривий леміш та серп на меч ...". Однак сучасні вчені, зокрема Я. Ісаєвич і М. Кравець, вважають її помилковою.

Як зазначав Д. Яворницький: "... за городовым, малороссийским следовало низовое или запорожское козачество". Вчений вважав, що перша документальна згадка про відокремлення низових козаків від малоросійських козаків датується 1568 р., коли козаки стали "на Низу, на Дніпре, в поле и на иных входах перемешивать" [5].

Часом завершення історії малоросійського козацтва вважається 10 жовтня 1920 р., коли у відповідності до декрету ВЦВК і Раднаркому про відміну станів і цивільних чинів юридично ліквідовано козацький стан в Україні.

Отже, більшість істориків погоджується з тим, що тільки на межі XVI–XVII ст. малоросійське козацтво сформувалося в окремий стан зі своїми особливими інтересами, економічними і громадськими пріоритетами, у цей же час відбувається регіональне відокремлення козацьких суспільств. Дослідження створення і розбудови збройних формувань на українських землях є необхідною умовою з'ясування генези та особливостей розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Гумильов Л. Открытие Хазарии: (Историко-географический этюд) / АН СССР. Ин-т истории народов Азии / Л.Гумильов. – М.: Наука. 1966. – 191 с.
2. Сементовский Н. М. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. М. Сементовский. – С.-Петербург: Типография И. Фишона, 1846. – 84 с.
3. Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории / М. Дашкевич // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 120–126.
4. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський. – К.: "Наукова думка", 1995. – Т. 7. – 624 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.
6. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії / Н. Король. – Нью Йорк: Н.Й., ЗДА. – 1963. – 105 с.
7. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
8. Военная энциклопедия. – С. Петербург. – Т. 11. – 1911. – 328 с.
9. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К., 1990. – 491 с.

Александр Любич

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВОПРОС ПРОИСХОЖДЕНИЯ МАЛОРОССИЙСКОГО КАЗАЧЕСТВА

В статье осуществлена попытка историографического анализа концепций и теорий происхождения малороссийского казацкого сословия. Выявлено, что существует две группы концепций происхождения малороссийского казачества: этническая и социальная. Учёные сходятся в одном, что именно казачество было защитником украинского народа от внешних врагов, осуществляло активное сопротивление социальному и национально-религиозному давлению. Обосновано, что наиболее вероятными есть автохтонные концепции происхождения малороссийских казаков и что их формирование происходило из представителей разных сословий. Аргументировано, что необходимым условием развития малороссийского казацкого сословия были свободные земли на территории Левобережной Украины.

Ключевые слова: история Украины, историография, казачество, малороссийское казачество, социальный статус.

Oleksandr Lyubych

HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS THE ORIGIN LITTLE RUSSIAN COSSACKS

The article canalizes historiographical conceptions and theories dealing with the origin of Malorossiia Cossack class. It was cleared up that there were two ideas of Malorossiia Cossacks origin: ethnic and social. Scientists share the opinion that it is Cossacks who defended Ukrainian people from foreign enemies, made an active resistance to social, national and religious oppression. It is grounded that Malorossiia Cossacks were formed out of the representatives from different classes and the autochthon conceptions on Malorossiia Cossacks origin are the most evident of all. It is reasoned out that vacant lends in the left-bank Ukraine were the necessary condition for the development of Malorossiia Cossacks settlement.

Key words: Ukrainian history, historiography, Cossacks, Malorossiia Cossacks, ethnic, social status.